

E-DISTRIBUCE DOKUMENTŮ (EDD / DDS) PŘI POKRAČUJÍCÍ ELEKTRONIZACI PUBLIKOVÁNÍ – PŘÍSTUP NEBO VLASTNĚNÍ

Milan ŠPÁLA

Univerzita Karlova Praha, 1. lékařská fakulta

milan.spala@lf1.cuni.cz

INFORUM 2004 : 10. konference o profesionálních informačních zdrojích
Praha, 25. - 27.5. 2004

Abstrakt. Současný rozvoj elektronické (e-) komunikace a publikace zasahuje stále více do oblasti knihovnických a informačních věd (LIS) i do činnosti dalších institucí a osob zúčastněných na vydávání časopisů a knih (vydavatelé, editoři, vědečtí pracovníci resp. autoři, *dále jen* účastníci), kteří se podílejí na vzniku konečného zveřejněného dokumentu, který je pak k dispozici knihovníkům a čtenářům. Výsledkem e-publishing, zvyšujícího u dokumentu rychlost difuze i dosažitelnost obsahu, jsou zákonitě i změny e-distribuce dokumentu (EDD) mezi účastníky celého řetězce, počínaje autorskou, redakční a preprintovou fází až po závěrečnou fázi doručování hotových dokumentů za účasti komerčních služeb (DDS). Ze studií je zřejmé, že je třeba přistoupit k restrukturalizaci časopiseckých fondů a méně využívané přestat odebírat. Na jejich místo na pak komerčně objednávat dle zájmu uživatelů jen jednotlivé články pomocí různých DDS nebo EDS. Jde o to přistoupit na omezování vlastnictví časopisů a zajišťovat si přístup k jednotlivým dokumentům. Je výhodné při jednání s vydavateli a providery vytvářet konsorcia knihoven. S rozvojem e-publishing dojde k přesunu vydávání časopisů od komerčních firem na vydavatelství univerzit a vědeckých společností, což povede k snížení cen. Systém DDS a EDS je třeba co nejvíce vymanit z pravomoci copyrightu, k čemuž napomůže i vydavatelský přesun s volným přístupem k plnotetovým časopisům. Je třeba počítat i s tím, že ne všichni uživatelé mají plně předpoklady k využívání e-zdrojů i nových informačních technologií. Je zřejmé, že publikace tištěné na papíře (zvláště tradiční časopisy dostupné i v e-podobě) budou s rychle postupující digitalizací komunikačního prostředí přejímat ku prospěchu svých čtenářů stále více i některé nové operace z oblasti e-publikací, mají-li udržet zájem jak „paper-centric“ tak i „screen-based“ uživatelů.

1 VÝCHOZÍ SITUACE

V poslední době, a zvláště u příležitosti příchodu nového milénia [4], je k zabezpečení badatelských a publikačních potřeb uživatelů v knihovnické i individuálních informační praxi prokazatelný zřetelný vzestup odděleného vyžadování a pak i dodávání jednotlivých časopiseckých článků cestou jak „document delivery service“ (DDS) tak meziknihovní výměnné služby (MVS, „interlibrary loan“ – ILL). Je to důsledkem omezování rozpočtu knihoven a proto nutnost rušit objednávky časopisů – seriálů [1]. Je to také jediná možná cesta jak zajistit a doplnit finance na nákup časopisů [2]. Přitom tato situace krácení knihovnických rozpočtů trvá již desetiletí a zároveň stále roste – každoročně zhruba o 10% - cena časopisů [4].

2 ZMAPOVÁNÍ PROBLEMATIKY

Základem byla rešerše databáze Web of Science (1980-2004) /Tabulka 1/, kde bylo zjištěno 24 článků pojednávajících o kardinální otázce: **jak ovlivňují různé systémy dodávající jednotlivé časopisecké články samu existenci časopiseckých kompletů ve vědeckých knihovnách, tj. jak působí na jejich objednávání nebo naopak rušení předplatného.** Soubor 24 vybraných pramenů vedle původních článků obsahuje tři články přehledové (review), z uvedeného časového rozpětí 24 let byla polovina prací publikována po roce 1998 (aktuální téma) a i když 13 článků pochází z pracovišť v USA, je zřejmé, že se problematice věnuje pozornost i v ostatních zemích, včetně Evropy (10 článků). Na druhé straně bylo také zjištěno, že jen tři práce dosáhly 5 až 11 citací, takže tato problematika nenašla dosud typicky koncepčního autora nebo průkopnické pracoviště. Z tohoto hlediska stojí snad přece za zmínku dvě práce [12] a [12] z oblasti chemické literatury provedené v letech 1998 a 1996 stejným autorem (S. J. Bensman) na Luisiana State University. Přesto je však zřejmé, že výběr prací z databází obsahující časopisy jak z exaktních tak i z humanitních a sociálních

Tabulka 1. Výsledky rešerše ve Web of Science k hlavnímu tématu článku (profil a limitace rešerše viz *dole* Vysvětlivky)

A	B	C	D	E	F
1.	ROWSE M.: Individual article supply: some strategic directions. <i>Interlending & Document Supply</i> , 31 (2): 86-93 2003	5	1	2003	Engl
2.	WATTS L.: Document supply: the evolving needs of the library. <i>Learned Publishing</i> , 16 (2): 85-90 Apr 2003	4	1	2003	Engl
3.	RUSSON D.: The British Library, copyright and publisher relations. <i>Interlending & Document Supply</i> , 29 (2): 82-85 2001	9	0	2001	Engl
4.	LAWAL I.: Scholarly communication at the turn of the millennium: A bibliographic essay. <i>Journal of Scholarly Publishing</i> , 32 (3): 136-154 Apr 2001	0	0	2001	USA
5.	HOULE L.: Ownership versus access: the CISTI source/SUMO experience at McGill University. <i>Interlending & Document Supply</i> , 28 (3): 116-122 2000	22	1	2000	Canad
6.	SAEED H.; ASGHAR M.; ANWAR M.; RAMZAN M.: Internet use in university libraries of Pákistan. <i>Online Information Review</i> , 24 (2): 154-160 2000	9	3	2000	Pakist Singap
7.	LAFLIN M.T.; HOROWITZ S.M.; NIMS J.K.; MORRELL L.J.: Availability of health education journals in academic libraries. <i>American Journal of Health Behavior</i> , 24 (3): 193-200 2000	18	0	2000	USA
8.	KINGMA B.R.; MOURAVIEVA N.: The economics of access versus ownership: The Library for Natural Sciences, Russian Academy of Science. <i>Interlending & Document Supply</i> , 28 (1): 20-26 2000	14	2	2000	Russia USA
9.	SHROYER A.; ROWE C.: Psychology journal content on the Internet: A case study in availability. <i>Behavioral & Social Sciences Librarian</i> , 18 (1): 21-32 1999	5	0	1999	USA
10.	HILL J.B.; MADARASH-HILL. C.; HAYES N.: Monitoring serials use in a science and technology library: Results of a ten year study. <i>Science & Technology Libraries</i> , 18 (1): 89-103 1999	35	2	1999	USA
11.	CLINTON P.: Charging users for interlibrary loans in UK university libraries - a new survey. <i>Interlending & Document Supply</i> , 27 (1): 17-29 1999	1	1	1999	USA
12.	BENSMAN S.J.; WILDER S.J.: Scientific and technical serials holdings optimization in an inefficient market: A LSU serials redesign project exercise. <i>Library Resources & Technical Services</i> , 42 (3): 147-242 1998	182	11	1998	USA
13.	STOKER D.: Commercial pressures upon electronic publishing. <i>Journal of Librarianship and Information Science</i> , 30 (2): 83-85 1998	2	2	1998	Engl
14.	KINGMA B.R.: Economic issues in document delivery: Access versus ownership and library consortia. <i>Serials Librarian</i> , 34 (1-2): 203-211 1998	4	3	1998	USA
15.	PIKOWSKY R.A.: Electronic journals as a potential solution to escalating serials cista.	36	3	1997	USA

	<i>Serials Librarian</i> , 32 (3-4): 31-56 1997				
16.	HUGHES J.: Can document delivery compensate for reduced serials holdings? A Life Sciences Library perspective. <i>College & Research Libraries</i> , 58 (5): 421-431 1997	16	4	1997	USA
17.	BROWN D.J.: Exorcising the spectre of interlibrary loans. <i>Learned Publishing</i> , 10 (3): 207-219 1997	8	2	1997	Engl
18.	MURDOCH J.: Remote document supply demand from subscribers to scientific journals. <i>Interlending & Document Supply</i> , 25 (1): 25-& 1997	1	1	1997	Engl
19.	EVANS J.; BEVAN S.J.; HARRINGTON J.: BIODOC: Access versus holdings in a university library. <i>Interlending & Document Supply</i> , 24 (4): 5-& 1996	8	5	1996	Engl
20.	BENSMAN S.J.: The structure of the library market for scientific journals: The case of chemistry. <i>Library Resources & Technical Services</i> , 40 (2): 145-&1996	36	7	1996	USA
21.	SCHOONBAERT D.: Experiences with ExtraMED, an electronic full-text biomedical journal collection on CDROM. <i>Electronic Library</i> , 14 (3): 251-256 1996	5	3	1996	Belgi
22.	KIMBERLEY R.: Electronic journal distribution - a prototype study. <i>Electronic Library</i> , 13 (4): 313-316 1995	0	1	1995	Engl
23.	VANGOETHEM J.; WILESYOUNG S.; EDELMAN M.: The new-world order - serials management of electronic resources and document delivery. <i>Serials Librarian</i> , 25 (3-4): 261-267 1995	0	0	1995	USA
24.	KINGMA B.R.: Access to journal articles - a model of the cost efficiency of document delivery and library consortia. <i>Proceedings of the ASIS Annual Meeting</i> , 31: 8-16 1994	18	0	1994	USA
---	<i>min</i>	0	0	1994	---
---	<i>med</i>	8	2	1998	---
---	<i>max</i>	182	35	2003	---

Vysvětlivky:

A - Reference č., *B* - autor, název, časopis, *C* - citované reference, *D* - citující reference, *E* – rok publikování, *F* – autorova země. Hodnota *min* – minimální, *med* - medián, *max*- maximální.

Profil rešerše:

TS=((journal* AND (subscr* OR cancel*)) AND (docum* deliv* OR docum* supply*))

V celkovém počtu 24,074,907 záznamů nalezeno dle předchozího profilu rešerše a následujícího jejího vymezení v databázi Web of Science 24 záznamů uvedených výše v této tabulce.

DocType=All document types; *Language*=All languages; *Database(s)*=SCI-EXPANDED, SSCI, A&HCI; *Timespan*=1. 1. 1980 – 8. 4. 2004.

věd podává obraz problematiky v dostatečné úplnosti vyúsťující při současném a trvalém omezování finančních zdrojů na nákup informačních pramenů v klíčovou otázku „*vlastnit celé časopisy nebo si objednávat jen vybrané články?*“, která byla také zvolena na součást názvu tohoto sdělení.

3 VÝSLEDKY

3.1 Příčiny současné situace

Došlo ke zdokonalení vyhledávacích postupů a dalších nástrojů umožňujících nacházet nejrůznější přístupy k primárním, sekundárním i terciárním pramenům. A to bez ohledu kde je článek umístěn nebo kdo přístup k němu prodává (vendor) [1]. A tak i jednotlivci získávají stále snadnější přístup jak k celým časopisům, tak zvláště k jednotlivých článkům [2].

3.2 Důsledky současného stavu pro knihovníky i uživatele

Knihovny tedy za této situace, aby nějak řešili stagnující nebo dokonce dlouhodobě klesající rozpočet knihovny [4] přistupují (i) k rušení „nepopulárních“ časopisů, (ii) v případě elektronických časopisů a databází volí jednání o cenách prostřednictvím konsorcií a konečně (iii) si obstarávají pouze jednotlivé články některou z dodavatelských služeb (DDS a další typy). Přes veškeré snahy knihoven a výzkumných center jak řešit stále se zmenšující se zdroje pro knihovny – např. symposia pořádaná Virginia Commonwealth University v Richmondu (I. Lawal [4]) – dosud není jasné, zda nedojde v důsledku těchto omezování k útlumu intelektuálního vědeckého růstu. Informační služby zůstávají v tomto ohledu klíčové.

3.3 Některé projekty a možné řešení: *nevlastnit, ale mít přístup*

Za pozornost stojí desetiletá studie provedená na University of Akron Science and Technology Library, kde jednoduchým vizuálním způsobem sledovali a vyznačovali **využívání jejich knižního a časopiseckého fondu**. Tak mohli zachovat v knihovně více než 75 000 svazků, ale současně zodpovědně vyřadit více než 500 objektivně málo využívaných svazků [10].

Podobná studia sledující strukturu vědeckých a technických seriálů (časopisů) byla provedena o rok dříve a s podobným záměrem na Louisiana State University Library [12]. Šlo o rekonstrukci fondů po desetiletém rušení časopiseckých subskripcí bez jakéhokoliv jejich doplňování. V této studii byla použita ke zpracování výpočetní technika. K ověření funkce celého projektu byly použity údaje o půjčování chemické literatury. Byla přijata hypotéza, že lidské znalosti se chovají se stejnou pravděpodobnostní strukturou jako biologické systémy nebo společnost. Tato pravděpodobnostní struktura má vysoce strmé, stabilní rozložení jako je sociální stratifikace vědy a technologie a rovněž stejné jako seriálové systémy. Věda a technologie jsou nazírány v této studii jako dominantní stále elity, které se hromadí kolem tradičně prestižních institucí a publikují své výsledky v časopisech amerických odborných společností. V důsledku toho časopisy amerických odborných společností mají vyšší vědecko-technickou hodnotu a hrají dominantní roli nejen při mezinárodním využívání pramenů (citování), ale také i při mezinárodní meziknihovní výměně.

V důsledku popsaného vysoce strmého stabilního rozložení vědeckotechnické fondy bylo v projektu zjištěno, že desetileté soustavné masivní rušení časopisů bez dalšího doplňování nových titulů nezanechalo větší škody na základním časopiseckém fondu. Tím se ověřila **správnost hypotézy stabilní struktury lidských odborných znalostí**. Bylo třeba doplnit jen 118 nových subskripcí u 33 disciplin. Naopak bylo možno ještě zrušit předplatné na 342 jiných titulů ve 33 disciplínách, aniž by došlo k celkovému narušení knihovních sbírkových fondů [12].

Otázka DDS a předplácení časopisů je v literatuře pojednávána v souvislosti s případným rušením odběru časopisu již před 10 let. Včetně toho, že v té době vedle elektronických internetově dostupných e-časopisů (tedy on-line) se jednalo spíše o zdroje na CDROM (tedy off-line) [23]. V dalších studiích byl např. sledován vliv DDS na redukci seriálových sbírek [16]. Ukázalo se při tom, že tato služba je v některých případech jediná, která umožní dodat čtenáři požadovaný dokument. Nejde jen o

následnou kompenzací málo využívaného časopisu, když se racionálně zruší jeho odběr a nejde jen o doplňování dokumentů, které knihovna nevlastní. Bude to jediná možnost, jak získat dokument ze zdroje, který knihovna vlastní, ale je nedostupný (např. ztracen) a nebo ze zdroje, který knihovna nikdy nevlastnila.

Dalo se čekat, že při rozhodování o tom, který časopis přestat objednávat z finančních důvodů, budou použita kritéria nějakým způsobem vyjadřující **vědeckou hodnotu časopisů**, aby rozhodnutí dostalo „objektivní“ charakter. Jedna studie z oboru chemické literatury byla provedena (Luisiana State University [20]) za použití počtu citačních ohlasů získaných v Science Citation Index (SCI) Journal Citation Reports (JCR) vydávané v Institute for Scientific Information (ISI) ve Philadelphia. Autoři se opět setkali se strmým rozložením získaných údajů, ale důležité je, že nakonec vytvořili speciální software (Serial Evaluator) k automatickému výběru časopisů, jejichž odběr by měl být zrušen a nahrazen DDS. Je však třeba zdůraznit, že nezjistili žádnou závislost mezi citacemi vyjádřenou vědeckou hodnotou časopisu a výší jeho předplatného. Takže opět jedna ze studií, kde citace podle SCI, jež jsou také základem výpočtu i pro impact factor (JCR) časopisů, slouží jako „objektivní“ indikátor hodnocení vědecké hodnoty časopisů a nástroj k rozhodování o případném zrušení jejich předplatného. Totéž, co se děje s hodnocením vědecké „excelence“ badatelů. Ani v jednom ani v druhém případě není však jednoznačně prokázána závislost „ceny“ na „hodnotě“.

Mezi vybranými 24 články na téma tohoto příspěvku se objevil i článek popisující projekt ExtraMED, označovaný jako bibliografická databáze a obsahující v CDROM podobě 200 biomedicínských a zdravotnických plnotextových časopisů v rozsahu 100 000 stránek za rok [21]. Má snad s tématem společného to, že jde o plnotextové dokumenty, jež jsou takto zpřístupněny. Ale kupodivu souvisí s předchozí studií [20], protože právě na rozdíl o SCI vybíral belgický odborník na tropické nemoci právě časopisy bez vysokého „impaktu“, jež nejsou uváděny v jiných databázích a vedle své „tropické“ specializace představují právě lokální či regionální informační prameny. Je dobré, že se v rešerši provedené ve Web of Science (WoS), jehož je SCI součástí, právě tyto dva články vedle sebe setkaly a potvrdily tím jak relevantnost zadaného rešeršního profilu, ale i to, že knihovníci by si měli uvědomit vedle monopolního postavení WoS i jeho exkluzivitu (nepokrývá rovnoměrně teritoria) a selektivitu (nepokrývá rovnoměrně obory a jazyky) a tudíž i omezenost z něj vyvozovaných závěrů.

Výše uvedené projekty ukazují, že řešení současné krize nespočívá zřejmě jen v technologiích, v meziknihovní kooperaci při tvorbě seriálových sbírek nebo ve vytváření velkých nákupních konsorcií. Ale je **nutné změnit podstatu systému získávání nových článků pro čtenářské žadatele** tak, že budou užívány nové technologie, který by je dodávaly rychle a **přejít tedy od předplácení, od vlastnění celých časopisů k volnému trhu s jednotlivými články**, tj. vědecko-technickými informacemi a získávat je přístupem např. pomocí „document delivery“ [12].

Do stejné kategorie „objektivizování“ knihovnických podmínek dříve, než dojde k jejich nutným nebo domněle nutným změnám, patří i otázka, zda, a jakým způsobem zpoplatňovat meziknihovní výměnnou službu. Na základě ankety ze 170 britských knihoven (1994) bylo zřejmé, že 70% z nich provozuje MVS. Z těchto knihoven pak 117 (65%) mělo vypracován způsob úhrady za jimi odesílané kopie. Knihovny, které dosud poplatky nevybírají, o tom uvažují. Výše poplatků je stanovena podle skupin uživatelů a pohybuje se od 1 do 10 liber za kopii podle toho, zda šlo o studenty nebo naopak o externisty. Vzhledem k tomu, že elektronické zdroje a plnotextové databáze mají stále větší význam tím, že umožňují přístup k jednotlivým článkům, hraje otázka MVS a jejich případného zpoplatnění významnou úlohu pro DDS. Proto otázka zpoplatňování bude zřejmě aktuální stále pro více knihoven [11].

Pozoruhodný systém řešící kardinální otázku zda „celý časopis vlastnit nebo mít přístup jen k jednotlivým článkům“ („**ownership versus access**“) vznikl v listopadu 1996 na Physical Sciences & Engineering Library v rámci McGill University. Jde o službu označovanou jako „Subsidised UnMediated Ordering (SUMO)“. Je určena pro pracovníky Canadian Institute for Scientific and Technical Information (CISTI), kde účastníci z řad vědeckých pracovníků i studentů mohou využívat zdroje dostupné na CISTI, objednávat si články, které jsou jim pak doručeny přímo na jejich stůl. Časopisy, které knihovna přímo vlastní jsou z této služby vyloučeny. Tato služba se ukázala jako výhodnější oproti dosavadním způsobům získávání časopisů tištěných i elektronických, včetně MVS. „CISTI Source/SUMO“ obstará vyžadované

časopisy rychleji a levněji, než by to stálo u subskribovaných titulů. Zdá se, že je to způsob jak se vyrovnat se stoupající cenou časopisů. Dosud je tím pokryta literatura přírodovědná, technická, lékařská a zemědělská. [Bližší na: cisti-icist.nrc-cnrc.gc.ca/docdel/docdel_e.shtml].

Je zřejmé, že definitivní výsledky takovýchto a podobných studií [19] sledujících výhodnost (zvláště finanční) doručování jednotlivých dokumentů před vlastněním celých časopisů v knihovních seriálových sbírkách vyžaduje delší zkušenosti. **Podstatné však je, že jsou takové studie knihovníky prováděny.** Nezbyvá, než vyčkat případných prvních výsledků z některé české nebo moravské knihovny, protože ověření zahraničních výsledků v našich technických i ekonomických podmínkách je nutné.

Jedna z prvních prací zabývajících se **ekonomickými aspekty** objednávání časopisů a případného doručování jednotlivých článků má za sebou již 10 let [24]. Samozřejmě už tehdy se objevuje kardinální otázka „**vlastnit nebo mít jen přístup**“ a samozřejmě se předpokládá konsorciální přístup. Také je upozorněno, že vedle finančních limitů je třeba také jasně znát jaký je rozsah požadavků na tyto služby. Šlo o zprávu na konferenci ASIS v roce 1994 a výsledky ještě nebyly známy. Je dobré, že následovaly další rozbor ekonomické výhodnosti konsorciálních postupů mezi knihovnami při vytváření společných časopiseckých sbírek a přednostní meziknihovní výměny mezi členy konsorcia. Ukazuje se, že tímto způsobem lze docílit úspor ve srovnání s komerčním doručování dokumentů, s tradiční meziknihovní výměnou nebo s objednáváním časopisů, jež jsou ve vlastnictví jen jedné knihovny. Dokonce lze tak docílit i úspory při dojednávání copyrightových poplatků, což v našich podmínkách je ze stran knihoven dosud málo obvyklá činnost [14].

3.4 E-časopisy jako systémové řešení DDS formou plnotextového přístupu

Otázka DDS je v podstatě otázkou stále (dramaticky?) stoupajících cen časopiseckého předplatného. V oblasti přírodovědné, technické a lékařské literatury je to pak dáno také stále pokračující specializací a vznikem nových vědních disciplín a tudíž vznikem stále nových časopisů. A proto od otázky (1) **jak získat prostředky na vlastnění časopisů** dospívají knihovníci k variantní otázce (2) **jak získat přístup k časopisům**. Samozřejmě odpovědi na tyto otázky jsou (1) meziknihovní výpůjčky nebo (2) jiné způsoby doručování jednotlivých dokumentů. Avšak zřejmě koncepčním řešením plnotextového přístupu k informačním zdrojům, zvláště seriálového charakteru, jsou nepochybně **elektronické časopisy**, zvláště v oblasti vědeckých knihoven.

Je zajímavé, že vlastně e-časopisy, jako přechod od papírových dokumentů k elektronickým, jsou jen logickým završením elektronických databází, kde se takový přechod odehrál nejprve. V každém případě je třeba e-časopisy chápat jako alternativu k pramenům tištěným **s předpokladem jejich zřejmě trvalé koexistence**. Výhody e-časopisů při vědecké komunikaci jsou nepochybné jak v rychlosti, možnosti simultánního přístupu více čtenářů tak i v nákladech. Výhody pro knihovníky mohou být v tom, že po restrukturalizaci vědeckého vydavatelského průmyslu v důsledku vzniku e-časopisů, dojde k poklesu jejich cen. Vydávání e-časopisů se přesune zřejmě **z komerční vydavatelské sféry (opět?) do oblasti vědeckých společností nebo institucí. Knihovníci by měli v této transformaci sehrát aktivní roli, nemají-li zůstat pozadu** [15].

Je nepochybné, že šíření plnotextových elektronických časopisů je významná a atraktivní otázka a proto se jeden článek objevuje i v rešerši [22]. Jde o Electronic Library Project vytvořený na půdě ISI ve spolupráci s IBM a byl zahájen v roce 1995. Vychází z databáze Current Contents a umožňuje plný text jak vidět na obrazovce tak ho i vytisknout na svém PC.

3.5 Názory na DDS od jednotlivých účastníků komunikačního řetězce ve vědě

Všichni, kdož vytvářejí onen **řetězec účastníků vědecké komunikace**, jsou dotazováni zda dodávání jednotlivých článků nenarušuje současný vydavatelský obchod s časopisy, zda velká seskupení (konsorcia) knihoven při společném nákupu časopisů dosahují pro knihovny nějaké výhody, a zda je meziknihovní výpůjční služba právě tím neekonomičtější, způsobem obstarávání jednotlivých článků [1]. Právě konsorcia by měla řešit onen stále postupující přesun k jednotlivému získávání článků některou z dostupných cest (DDS, MVS) [2].

Je zřejmé, že jak **vydavatelé** tak i **knihovníci** musí znovu vzájemně posoudit své současné obchodní modely, aby reagovali na počínání koncových uživatelů, tedy **čtenářů** resp. **vědeckých pracovníků**, kteří intenzivně hledají zdrojové primární materiály volně přístupné na internetu nebo v podobě e-printů [1]. Dochází tedy ke **změně strategií jak u koncových uživatelů tak i těch, kteří jim časopisy nabízejí nebo prostřednictvím knihoven dodávají.**

Koncoví uživatelé, zvl. z řad **vysokoškolských, badatelských a výzkumných pracovníků**, orientovaní na elektronické internetově dostupné zdroje přestávají považovat tradiční recenzované tištěné vědecké časopisy za jediné „správné“ resp. nejlepší prameny pro svou vědeckou studijní i publikační činnost [1]. Některé studie však poukazují na to, že existuje dosud zřejmě rozdílná počítačová gramotnost získávání pramenů na internetu mezi pracovníky různých vědních disciplín, takže pro „psychologii“ nebylo příliš podnětné resp. informačně efektivní, pokud na University of West Florida byly zpřístupněny na internetu obsahy časopisů docházející do univerzitní knihovny a mající vztah k psychologickému programu [9].

Je téměř pochopitelné, že vydavatelé časopisů musí považovat DDS za příčinu, která vede k rušení předplatného ze stran knihovníků. Existuje studie [18] provedená službou zajišťující DDS (British Library's Document Supply Service) u subskriptentů jednoho časopisu vydavatele Blackwell Science, která zjistila, že dodávání jednotlivých dokumentů není nutně tím způsobem jejich získávání, který by byl alternativou subskripce časopisů a tudíž i možnou příčinou jejich rušení. Závěry studie stojí za pozornost a najde-li se další autor, který by podobné sledování provedl v jiném případě a s podobnými výsledky, bude to jen k uklidnění znepokojených vydavatelů, kteří by měli možná spíše uvažovat o výši předplatného [17].

3.6 Copyright a další „mocenské“ ovlivňování e-publishing resp. DDS

Tyto nové cesty získávání informačních zdrojů jinou cestou jak se dostat k článku, než je např. celoroční subskripce časopisu. Každé takovéto „rozmnožování“ obrací pozornost i ke „copyrightu“ [3]. Knihovny až dosud požívali v tomto směru jisté „výhody“ a vydavatelé, resp. majitelé autorských práv spoléhali na jejich „čestné postupy“. Nyní v celém světě dochází k revizi autorských práv a **vydavatelé naléhají na omezování knihovnických „výjimek“ a „výhod“**, zatím, co knihovníci spoléhali na to, že se jim je naopak ještě podaří rozšířit. [3]. Právě meziknihovní výpůjčky (MVS) a dodávání kopií jednotlivých článků (DDS) jsou zdrojem četných debat na toto téma. Navíc k tomu přistupuje pro knihovny i otázka licencí elektronických verzí tištěných časopisů a legalita ukládání a následného půjčování netištěných publikací (např. univerzitních tézí a disertací) [3].

Je zřejmé, že **problematika copyrightu jde ruku v ruce s elektronickou distribucí dokumentů** a kdykoliv jde o DDS je třeba nutně počítat i se střetem s „ochránci“ copyrightu [19]. Na druhé straně je třeba jak copyright tak i z něj vyplývající ochranu intelektuálního vlastnictví plně respektovat. V elektronické podobě se to pak projevuje v principu „DRM – Digital Rights Management“ [25].

Problematiku DDS resp EDD je třeba chápat v jejich širší souvislosti s e-publishing a tak vyplyne, proč se v této oblasti vynořují zájmy osob a společností činných v této oblasti, jako jsou na jedné straně vydavatelé a na druhé výrobci příslušných softwarů. Společenský dopad takového obchodního nátlaku se projeví nejprve v rychle reagujícím denním tisku a až po té v odborných časopisech, a to ještě jako editorial [13]. Právě proto je třeba mít na mysli otázku Microsoft a jeho vnucování programu Netscape, stejně tak zasahování Ruperta Mudrocha na stažení knihy komentující Čínskou vládu nebo snahu o fúzi nakladatelských firem Reed Elsevier a Welters Kluwer se snahou nastolit umělé restriktivní podmínky využívání jejich publikací.

To vše je třeba mít na mysli při dojednávání nakladatelských licenčních podmínek jak se strany knihovníku tak i autorů (postupování copyrightových práv autory článků na vydavatele časopisu, aby ten pak mohl autorův abstrakt vkládat do databází, je v současnosti běžná podmínka pro přijetí článku do tisku), kdy dochází ke snaze různě omezovat způsob a formát v jakém by měly být informace ukládány. A v takovýchto **situacích je třeba trvat na tom, že elektronické doručování dokumentů (EDD) je nedílnou součástí subskripce časopisu** [13].

3.7 Rozdílné informační dovednosti jako limitující faktor pro plné využívání DDS

Je možné, že tyto otázka pohotové dostupnosti jednotlivých článků a vůbec přístupu k fulltextovým zdrojům je dnes ještě pro některé univerzity příliš vzdálená, protože už vůbec jejich přístup k internetu není snadný (V tomto směru je např. zpracována dotazníková studie pro Pákistán [6]). Ale ani v USA není dnes např. základní zdravotnická literatura v rozsahu 86 časopiseckých titulů plně dostupná a uvedené lékařské univerzity (anketa provedena v 367 colleges) budou muset spektrum subscribovaných časopisů a přidružené služby (MVS, DDS) zrevidovat [7]. Otázka finanční efektivity mezinárodní meziknihovní výměnné služby pro získávání jednotlivých článků v porovnání s náklady při objednávání celého časopisu byla sledována jak v USA tak i v Rusku (Přírodovědná knihovna Ruské akademie věd – 1996). Ukázalo se, že nejvýhodnější (cost-effective) způsob je **získat dodatečné finance k úhradě pro mezinárodní meziknihovní výměnnou službu** a takto si opatřovat jen vybrané jednotlivé články, což odpovídá zkušenostem knihoven v State University of New York [8].

4 ZÁVĚRY

Současné rozpočty knihoven na celém světě vedou jejich vedoucí, ale i uživatele, k vyhledávání přístupu k informačním zdrojům, které by byly pro ně ekonomicky výhodné resp. únosné. Jedním z řešení se jeví získávat přístup k potřebným jednotlivým dokumentům cíleně z jakýchkoliv zdrojů, byť vzdálených. Hledat potřebný článek v časopise odebíraném (vlastněném) knihovnou, kde uživatel pracuje se stává stále obtížnější.

Možnost získat výhodnější cenové nabídky od vydavatelů informačních zdrojů nebo providerů elektronických dokumentů a databází vede knihovny ke sdružování do konsorcií. Členové konsorcií si tak ve spolupráci výhodnější ceny objednávají časopisy, knihy event. poskytují navzájem výhodnější služby.

Elektronizace informačních zdrojů (e-časopisy, e-knihovny), rozvoj e-publishing, a rozvoj informačních technologií, zvláště vyhledávacích programů, nabízí v tomto směru široké možnosti. Vedle možnosti meziknihovních výpůjčních služeb připadají jako „vzdálenější“ zdroje v úvahu různé komerční doručovacích služby (document delivery, document supply).

V databázi Web of Science (1980-2004, duben) byla k této problematice provedena rešerše a získáno 24 časopiseckých pramenů, z nichž je možno si učinit obraz o aktuálnosti tématu i o tom, jak jednotlivé knihovny se touto problematikou zabývají. Je to problematika celosvětová s nárůstem publikačních výstupů v druhé polovině sledovaného období.

Ekonomická situace knihoven je vede k revizi fondů a k racionálnosti objednávek. Ze studií je zřejmé, že je finančně výhodnější časopisy málo využívané (vlastním pracovištěm nebo prostřednictvím meziknihovní výpůjční služby) časopisy zrušit a objednávat jen jednotlivé dokumenty. Přejít tedy od koncepce vlastnění informačních zdrojů na přístup k nim.

Za této situace je zřejmé, že e-časopisy v tomto ohledu zapadají do koncepce snadného a plnotextového přístupu k informačním zdrojům. Dodávání dokumentů není zřejmě ohrožením pro vydavatele a je třeba prostřednictvím konsorcií dosáhnout toho, aby jejich nároky na zpoplatňování doručování dokumentů nebylo podrobena jako až dosud takovým způsobem kopyrightovým podmínkám.

Přechod na e-publishing zřejmě povede k přesunu vydávání časopisů od komerčních vydavatelů k vydavatelům z řad univerzit a vědeckých společností. Výsledkem bude pokles předplatného.

Dosud hraje roli rozdílné osvojení práce s elektronickými dokumenty mezi jednotlivými pracovníky i vědeckými disciplinami nebo komunitami.

5 LITERATURA

[1] až [24] – viz Tabulka 1.

[25] IANNELLA R.: Digital Rights Management (DRM) Architectures. D-Lib Magazine, 7 (6), 2001.
<http://www.dlib.org/dlib/june01/iannella/06iannella.html> (Accessed Apr 13, 2004)